

Л. М. Татарчук,
завідувач відділу,
Л. А. Зайцева,
науковий співробітник
наукової обробки літератури,
Г. П. Неліпа,
завідувач сектору наукової
бібліографії та біографістики
Державна наукова
сільськогосподарська
бібліотека НААН

О. В. Чаянов – син свого століття

*Природа-мать, когда б таких людей
Ты иногда не посылала б миру,
Заглохла б нива жизни*
Н. Некрасов

Висвітлено наукову діяльність видатного вченого О. В. Чаянова в аграрній науці. Його практичні рекомендації – це план відродження селянського господарства після жовтневих подій 1917 р.

Ключові слова:

аграрна наука, кооперація, селянське господарство, ринок, кредитна позика

Вступ. Не треба поспішати зачиняти двері в минуле. Нам, тим, хто шукає і не знаходить відповідей, потрібно озирнутися назад. Там залишилося багато великих імен, світло яких могло б вивести країну на правильний шлях розвитку сільського господарства. Одне з таких імен – Олександр Васильович Чаянов. Його трагедія, його муки певним чином пов'язані з надією, якій не судилося здійснитися [1].

Завдання. Проаналізувати чаянівський план «кооперативної колективізації» через втілення в життя принципів ринкових відносин: проникнення банківського і великого промислового капіталу в аграрний сектор, яке не порушило би індивідуальність селянського господарства. Проаналізувати динаміку чинників, що визначають розмір господарства.

Результати дослідження. Олександр Васильович Чаянов народився 17 січня 1888 р. у Москві. Закінчивши приватне реальне училище в м. Воскресенськ, у 1906 р. вступив до Петровської землеробської і лісної академії, нині Російський державний аграрний університет – Московська сільськогосподарська академія (МСГА) ім. К. А. Тімірязєва [2].

З навчальним закладом О. В. Чаянову пощастило. Його навчання припало на роки розквіту Петровської академії. Серед викладацького складу були такі відомі професори, як М. М. Худяков, О. Ф. Фортунатов, Д. М. Прянишников. З-поміж студен-

тів він зійшовся з однокурсником М. І. Вавиловим [3].

О. В. Чаянов жив життям країни і шукав доступні форми і способи відродження народного господарства. Мабуть, головним в його роботі того періоду була підготовка першого плану відновлення сільського господарства [4].

У середині 20-х років ХХ ст. О. Чаянов публікує роботи з теорії селянського господарства. Рекомендації, викладені в роботах – це план відродження селянського господарства після жовтневих подій 1917 р., надання йому агрономічної допомоги.

У 1924 р. вийшло третє видання його книжки «Основні ідеї та методи роботи громадської агрономії», у 1925 р. побачили світ, четверте і п'яте видання, його книжки «Короткий курс кооперації». Ці рекомендації вже давно не вкладались у рамки індивідуального господарства; вони стосувалися проблем розвитку такого селянського господарства, яке в тій чи тій формі входило в систему суспільних відносин. Головною формою залучення селян до загальногосподарського виробництва була кооперація, де основою господарства залишалася сімейна ферма, тільки більш заможна й насичена капіталом [5]. Стійкості сімейного трудового селянського господарства сприяв комплекс різноманітних причин, що відображали технологічні, економічні та соціальні особливості:

- перше місце посідали біологічні причини. Сільськогосподарське

виробництво можна розглядати як використання людиною сонячної енергії, що розлита рівномірно по території, її неможливо сконцентрувати на одній ділянці;

- другий чинник – відчуття господаря, необхідне для ретельного догляду за рослинами і тваринами, яке набагато слабше виявляється в найманих робітників;

- третя група причин – різноманітність витрат у сільгоспвиробництві, динаміка яких неоднаково проявляється у зв'язку зі збільшенням господарства. Цей винятково важливий висновок становив основу «чаянівської» теорії диференціальних оптимумів.

О. Чаянов виокремив три групи виробничих витрат. *Перша група* – ресурси, витрати яких на одиницю продукції падають зі зростанням розмірів господарства. Це машини, споруди, витрати на збут, закупівлю, отримання кредитів, організацію переробки продукції. *Друга група* – догляд за рослинами і тваринами, а також витрати на транспортування. *Третя група* – насіння та добрива.

Олександр Васильович вважав: коли досягнуто певного масштабу у виробництві, починає домінувати друга група, тобто відбувається зростання сумарних витрат. Собівартість виробництва має V-подібну форму з яскраво вираженим мінімумом. Масштаб виробництва, при якому крива собівартості (тобто сума трьох кривих витрат різних груп) досягає мінімуму, і є оптимальний розмір господарства.

Така теорія зовсім не означала, що дрібне господарство вигідніше великого. О. Чаянов стверджував, що існує оптимальний розмір господарства, який залежить від поєднання трьох кривих витрат. Цей показник, а також характеристики кожної з трьох кривих (швидкість, зміни, абсолютний рівень) у свою чергу залежали від виду продукції, клімату, технологій виробництва та інших чинників. Отже, і оптимальний масштаб господарства буде неоднаковим у різних галузях, регіонах, історичних періодах.

Завдання організаторів господарства – ретельно проаналізувати динаміку чинників, що визначають собівартість, і, спираючись на це, спланувати розміри господарства, його напрям. Нехтування таким аналізом дорого коштує. Навіть заповзятливі американці потерпіли поразку, коли в 10–20-ті роки минулого століття спробували організувати в себе надвеликі зернові господарства [6].

Сучасна аграрна практика підтверджує висновки О. Чаянова. По-перше, це невдачі сільського господарства СРСР. На думку західних економістів-аграріїв (передусім, лауреата Нобелівської премії американця Т. Шульца), одна з головних бід нашого сільського господарства – це панування в ньому двох неоптимальних типів: надвеликих колгоспів і радгоспів (вище за оптимум) і найдрібніших особистих підсобних господарств (нижче за оптимум).

Розвиток світового аграрного сектора пішов (і це другий аргумент на користь О. Чаянова) середнім шляхом: сімейна ферма із середніми розмірами та високою насиченістю капіталом.

Інший практичний висновок О. Чаянова – це те, що вигоди від укрупнення слід використовувати за рамками сімейного господарства. Відгалужуються певні процеси просування сільськогосподарської продукції від виробника до користувача, оскільки їх беруть на себе спеціальні кооперативи – зі збуту й переробки, а також машинні та кредитні товариства тощо.

Важливе джерело стійкості сімейного господарства – високий ризик господарювання на землі. Через неврожай господар може розоритися, оскільки він повинен платити фіксовану заробітну плату своїм працівникам незалежно від успіхів і невдач усього господарства. Ось чому в сільському господарстві наймана праця часто не вигідна.

У 20-х роках ХХ ст. у Росії використання найманої праці на селі було дуже рідкісним явищем. Згідно з даними Центрального статистичного управління, найману працю використовували від 0,6 % господарств в Україні, центральних областях і Поволжі, до 2,8 % – в Сибіру.

На відміну від господарств з найманою працею селянська сім'я у разі неврожаю знижує власне споживання (її «зарплата» в цій ситуації є гнучкою). У сучасних країнах це викликає скорочення витрат, а в дореволюційній Росії – призводило до фактичного голодування. Тому завдання суспільства як політичне, так і етичне – зберегти селянство як особливий соціальний шар.

Є ще одна важлива причина стійкості селянського господарства, яку О. Чаянов сформулював у вигляді теореми. Суть її в тому, що селянська сім'я охочіше бере на себе виробництво трудомістких продуктів, ніж господарство з найманою працею. Перша зацікавлена в максимізації валового доходу (прибуток плюс зарплата), а останнє – в чистому прибутку. В теорії оптимального планування це називається критерієм оптимальності.

Практичний висновок з теореми О. Чаянова полягав у тому, що у виробництві трудомістких і високоцінних культур невеликі селянські господарства залишаються незамінними. Держава повинна їх всіляко підтримувати, формувати сприятливе середовище для їхнього розвитку, сприяти кооперації дрібних селянських господарств.

Успішне виконання завдань керівництва Наркомзему сприяло зростанню авторитету О. В. Чаянова

як у науковому, так і в кооперативному середовищі. Кооперація, на його думку, найбільш органічно поєднувалася з природою селянського господарства. В одній зі своїх праць він наголошував: «... это понимание народнохозяйственного значения сельскохозяйственной кооперации в сущности формулирует собой основную линию нашей земледельческой политики». Він вважав, що кооперація здатна охопити передусім господарські процеси, пов'язані з ринком збуту сільськогосподарської продукції. Відносна легкість і простота такого кооперування, на думку О. Чаянова, полягали в тому, що воно не руйнувало основних виробничих процесів селянського господарства, а давало змогу виділяти й організувати у великі кооперативні виробництва саме ті галузі та процеси господарства, в яких укрупнення забезпечувало помітну позитивну ефективність. Завдяки різним кооперативам, які допомагали збувати сільськогосподарську продукцію, постачали на село техніку, мінеральні добрива тощо, зв'язок селянського господарства із зовнішнім світом був можливий без посередника.

Погляди О. Чаянова на кооперацію не залишалися незмінними. Реалії розвитку економіки Радянського Союзу тих часів наблизили терміни, можливості й необхідність соціалістичної перебудови села. Звідси виник чаянівський план «кооперативної колективізації». Суть його полягала в тому, щоби порівняно повільний еволюційний процес поступової кооперації пришвидшити активнішим створенням виробничих форм. «Єдинственно возможный в наших условиях путь введения в крестьянское хозяйство элементов большого хозяйства, индустриализации и государственного плана – это путь кооперативной коллективизации, постепенного и последовательного отщепления отдельных отраслей от индивидуальных хозяйств и организации их в высшие формы больших

общественных предприятий» [7]. Кооперативна колективізація відбувалась і у внутрішньогосподарських процесах через організацію змішаних товариств. За організації кооперативів О.Чаянов пропонував вивчати місцеві умови і пристосовувати до них нові форми. Він підкреслював, що кооперативна наука не повинна ставити за мету створення ідеальних всеохоплених типів кооперативних організацій, однак має навчити орієнтуватися в різних місцевих економічних умовах. З огляду на це дослідник звертав особливу увагу на кожне окреме селянське господарство: як воно організоване, які продукти та в якій кількості виробляє, яким капіталом розпоряджається і наскільки прибуткові для нього різні галузі господарства. Однак усі форми сільськогосподарської кооперації тісно пов'язані з ризиком, тому вивчення місцевих ринків і шляхів було найважливішою частиною кооперативної роботи.

Кооперативні об'єднання на селі створювались як по лінії споживчих, так і кредитних сільськогосподарських товариств. Селяни об'єднувались, брали позику, організовували машинне товариство, члени якого лише орендували техніку в товариства, що обходилося для них набагато дешевше [8].

Організацію переробки продукції бере на себе збутова кооперація. Її завдання – переробити і продати продукцію селянської праці. Від участі у збутовій кооперації селянин мав певні вигоди, а саме:

- звільнявся від турбот про збут і переробку;

- перестав залежати від переробника, який прагнув збити ціни на сільськогосподарську сировину і накинути їх на готову продукцію; якщо ж переробка була в руках селянського кооперативу, його політику й ціни визначали самі селяни простою більшістю голосів;

- відпадало багато ланок перекупників-посередників між селянином і городянином споживачем,

внаслідок чого прибуток ділився тільки між двома суб'єктами;

- селянський кооператив продавав готову продукцію; вона була дорожчою, ніж сировина; прибуток, отриманий від такого продажу, ділився між селянами пропорційно до зданої ними сировини.

Сфери застосування сільськогосподарської кооперації на той час були різноманітними: землеустрій, меліорація, лісове господарство, тваринництво, кредитування, ветеринарія, постачання інвентарю, насіння, зерна і т. ін.

О. Чаянов наголошував, що разом зі створенням первинних кооперативів треба одночасно створювати центральні кооперативні організації, які допомогли б першим стати на ноги. Центральні організації повинні домагатися для себе великої позики на пільгових умовах, щоб розгорнути успішну роботу. Таку позику надають банки, або, найчастіше, держава. Світовий досвід показав, що кредитна кооперація є хоч і найважливішим, але не єдиним фінансовим джерелом для сільського господарства. Потреби останнього в капіталі такі великі, що в розвинених країнах створено могутню систему кредитування аграрного сектора.

Кредитна кооперація – один з найважливіших напрямів кооперативної роботи. Необхідність її викликана потребою селянина в дешевому кредиті.

Позики можуть видаватися за однієї з трьох умов: під особисту довіру; під поручительство іншого члена; під заставу майна.

У традиціях російських кредитних кооперативів була видача позик не тільки грошима, а й натурою, для чого створювались солідні запаси потрібних селянинові товарів.

Завданням кредитної кооперації стала також фінансова підтримка інших видів селянських кооперативів.

Конкретне знання організаційно-виробничої структури селянського господарства, здатність до виділен-

ня окремих виробничих та організаційних функцій давала змогу, як показав О. Чаянов «не разрушая тех сторон хозяйства, где мелкое производство было технически удобнее крупного, выделить и организовать в крупнейшие кооперативные предприятия те отрасли, в которых это укрупнение давало заметный положительный эффект».

Щодо колгоспів, О. Чаянов передбачав три серйозних перешкоди для їхньої успішної роботи:

- неможливо використовувати найманих робітників у критичні періоди (оранка, прибирання), без чого важко вести господарство у великих масштабах;

- важко організувати систему оплати, розподіл обов'язків, виробити достатні стимули до праці;

- виборному керівництву, цілком залежному від колективу, важко організувати виробничу дисципліну.

На його думку, у колгоспів були шанси на успіх там, де технологія легко піддавалася механізації і де можна достатньою мірою матеріально забезпечити господарство, щоб подолати брак робочої сили. Інший вихід він вбачав у продуманій системі чергування культур, сортів з різними термінами вегетації й дозрівання, щоб пом'якшити пікові навантаження у критичні періоди. І, звичайно, необхідна була чітка система стимулів, а також довіра й демократично обиране керівництво, повна господарська самостійність.

Для О. Чаянова та його побратимів фатальну роль відіграла дискусія 1927 р. про диференціацію селянства. Об'єктивно назріли питання про класове розшарування. Чи інтенсивно відбувається розшарування? Чи відбувається вимивання середняка? Чи являє собою небезпеку куркуль? Усі ці питання мали важливе практичне значення для долі селянства і для країни в цілому.

Проте об'єктивна наукова полеміка була підмінена биттям «незгодних» з точки зору так званих аграріїв-марксистів, тобто тих, хто

групувався навколо Л. Н. Кріцмана* та його оточення[9].

О. Чаянова та його однодумців звинувачували у прагненні увічнити індивідуальне господарство. Однак критики не помічали, наскільки селянство вже втягнуте кооперацією в систему соціалістичних відносин, що це вже було не те селянство, як на початку революції. Кооперація зумовлювала водночас особисту зацікавленість населення і державний інтерес, що давало можливість безболісно і «без ломки», поволі, але напевно вводити селянина в соціалізм.

Не забарилися «оргвисновки»: у 1928 р. О. Чаянов змушений був залишити посаду директора заснованого ним Інституту сільськогосподарської економіки, а сам інститут був перетворений в НДІ великого соціалістичного господарства. «Грішників» змусили публічно визнати свої помилки. Покотилася хвиля покаянь. Із самокритикою виступили М. Макаров, М. Кондратьєв, О. Челінцев і сам О. Чаянов. Авторитет О. Чаянова був ще високий і він продовжував викладати. Та щось непомітно змінювалося. Згущалася атмосфера. Потягся ланцюжок політичних судових процесів. До старих фахівців почали ставитися з великою недовірою, не помічали нових ідей, які у них виникали.

Ознайомлення з практикою роботи радгоспів та особиста участь у розробленні проектів організації радгоспів (Пахта – Арал та ін.), а та-

кож першого в країні Дігорського агроіндустріального комбінату в Осетії давали багатий матеріал для роздумів про перспективи великих соціалістичних підприємств. Своїми роздумами про принципи організації радгоспів О. Чаянов ділиться на сторінках журналів, готує до друку солідну монографію «Організація великого господарства доби соціалістичної реконструкції землеробства», яка, однак, так і не вийшла друком.

Різку переорієнтацію на нові проблеми, абсолютно протилежні тим, якими переймався О. Чаянов, можна зрозуміти. Він усвідомлював, що в умовах, які склалися, з селянським господарством було покінчено. Воно руйнувалося на очах. Колективізація, за допомогою якої створювався клас колгоспного селянства, не відповідала його уявленням про входження селян у соціалізм через природну кооперацію. Він просто не міг брати участь в цій роботі. Єдина галузь, де ще залишалася можливість йому застосувати свої знання і досвід з практики, було радгоспне будівництво. Однак, незважаючи на чудово відпрацьовану систему визначення оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств, країну накрила хвиля гігантоманії.

Тридцять роки минулого століття справді стали роками «великого перелому». Зламали багато чого. Покаянні слова, які тоді вже увійшли в практику, по-новому змальовують нам напружено-суперечливу атмосферу.

У цих умовах учені стають зайвими, на них зручно звалити всю провину за втрати, невдачі, прорахунки і помилки, яких ставало дедалі більше. Звинувачення, що посипалися на О. Чаянова, дали змогу його недругам взяти гору над інакодумцями.

21 липня 1930 р. Олександр Чаянов був заарештований, йому висунули звинувачення у приналежності до міфічної «Трудової селянської партії». Затівався новий гучний судовий процес. В очікуванні цього процесу О. Чаянов, перебуваючи в Бутирській в'язниці (кінець 1930 – початок 1931 рр.), у вільний від допитів час, продовжував працювати.

У 1937 р. О. Чаянову було висунуто нове безглузде звинувачення. внаслідок якого його засудили до розстрілу. Йому виповнилося тоді лише 49 років. Вирок виконали того ж дня.

Висновки. *Постать Олександра Чаянова півстоліття залишалась у забутті, неначе життя цього і зовсім не було.*

Галас навколо імені О. Чаянова давно затих. Воно і зрозуміло. Минула мода на статті про жертви страшного тоталітаризму і непотрібний став О. Чаянов, хоча сьогодні важко знайти більш актуальну постать в аграрній науці. Його роботи з кооперації, трудового, сімейного, селянського господарства та багато інших – ось що було б доречно вивчати, аби налагодити реформування нинішнього сільського господарства.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Вельдина, О. Два Чаянова. / О. Вельдина. // Завтра. – 1997. – № 32 (12 августа).
2. Балязин, В. Н. Профессор Александр Чаянов. / В. Н. Балязин. – Агропромиздат, 1990. – 1888–1937. – 303 с.
3. Чаянов, А. В. [Электронный ресурс]. / А. В. Чаянов – Загл. с экрана. – http://chajnov.ru/a.v._chayanov?view=92099.
4. Вергунов, В. А. / Кооперативный рух. // В. А. Вергунов, А. П. Коцур, В. П. Коцур. Україна та столицінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення. – К., 2008. – С. 68–76.
5. Чаянов, А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. / А. В. Чаянов. – М., 1927. – 343 с.
6. Бродский, И. Стихотворения и поэмы [Электронный ресурс]. / И. Бродский. – Загл. с экрана. – <http://libbox.info/boo/reading/93352.html>.
7. Баутин, В. М. Современная аграрная цивилизация и устойчивое развитие. / В. М. Баутин. // Известия Тимирязевской сельскохозяйственной академии. – 2010. – Вып. 2. – С. 3–5.
8. Чаянов, А. В. Что такое аграрный вопрос? / А. В. Чаянов. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 64 с.
9. Святець, Ю. Дискус чи рефлексія? Аграрні аспекти нової економічної політики у публіцистичних та наукових творах 1920-х років [Електронний ресурс]. – Загл. с экрана // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Idvu/2008_18/24.pdf

* Радянський економіст. Заступник керівничого ЦСУ СРСР.